

Отримано: 4 грудня 2023 р.

Прорецензовано: 18 грудня 2023 р.

Прийнято до друку: 19 грудня 2023 р.

e-mail: coalition@ukr.net

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7812-0035>

Researcher ID: rid67220

DOI: 10.25264/2519-2558-2023-20(88)-40-43

Колесник А. В. Натуралізм у творчості Михайла Могілянського для створення картин реальної дійсності. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: серія «Філологія»*. Острог : Вид-во НаУОА, 2023. Вип. 20(88). С. 40–43.

УДК: 821.161.2

Колесник Алла Валеріївна,
кандидат філологічних наук, доцент,
Університет міста Базель (Швейцарія)

НАТУРАЛІЗМ У ТВОРЧОСТІ МИХАЙЛА МОГІЛЯНСЬКОГО ДЛЯ СТВОРЕННЯ КАРТИН РЕАЛЬНОЇ ДІЙСНОСТІ

У статті здійснено літературний аналіз творів українського письменника Михайла Могілянського з метою виявлення натуралізму. У новелі «Стріл» зображено фрагмент життя молодого чоловіка, який покохав заміжню жінку і випадково, ненавмисно застрелив її чоловіка. Визначено відтворення письменником щирих та водночас болісних взаємин героїв, трагедію нерозділеного кохання та його важкі наслідки. У новелі «З темних джерел життя» спостерігаємо натуралізм у змалюванні психологічно напруженого епізоду з життя адвоката Аргуліна та його загадкову смерть. Зафіксовано увагу розповідача до психологічного стану героя та подальші наслідки його стану. У новелі «Згуба» зображено фрагмент з життя молодої жінки, яка вдалася до фатального шляху в житті – торгівлі своїм тілом і коханням, її інтимний зв'язок з молодим гімназистом, але безрезультатне закінчення цих стосунків із контрастною сценою ніжних почуттів дівчини до хлопця, та ненавистю гімназиста до цієї дівчини.

Визначено, що в проаналізованих новелах відбувається перенесення всіх явищ з життя людини у художній простір, їхнє чітке й об'єктивне відтворення, але без проникнення у сутність цих явищ та без пояснення причин. При цьому письменник використав наступні прийоми натуралізму: відображення людини під впливом її фізіологічної природи у сукупності із середовищем її життя; песимізм і безвихідність життєвої ситуації, які призводять до смерті героя; документальне відтворення подій, фактографізм зображення з дотриманням об'єктивності; змалювання неприсяжних картин життя людини, психічних проблем персонажів.

Ключові слова: натуралізм, творчість Могілянського, новели, раптова смерть.

Alla Kolesnyk,
PhD in Philology, docent,
Basel University (Switzerland)

NATURALISM IN THE WORK OF MIKHAIL MOGILYANSKY TO CREATE IMPRESSIVE PICTURES OF REALITY

The literary analysis of Ukrainian writer's Mykhailo Mogilyansky work is made in the article. The short story "The Shot" depicts a life of a young man who fell in love with a married woman and accidentally shot her husband. The writer's reproduction of the sincere and at the same time painful relationships between the characters, the tragedy of unanswered love and its consequences are determined. In the short story "From the Dark Sources of Life" naturalism in the depiction of an episode from the life of a lawyer Argulin and his mysterious death is represented. The narrator's attention to the psychological state of the hero and its influence with consequences is registered. The short story "Destruction" depicts a life of a young woman who turned to a fatal path in life – trading her body and love, a contrasting scene of her tender feelings, and the man's hatred to this girl with the use of naturalism is depicted.

It has been determined a transfer of all phenomena from human life into artistic space, but without defining the essence of these phenomena and without explaining the reasons. The writer used the following techniques of naturalism as: reflection of a person under the influence of his physiological nature in conjunction with the environment of his life; pessimism and hopelessness of the life situation, leading to the death of the hero; documentary reproduction of events; detailed representation of the image while maintaining objectivity.

Keywords: naturalism, Mogilyansky's work, short stories, sudden death.

Постановка проблеми. Стиль натуралізм виник в європейській літературі у другій половині XIX ст. завдяки творчості французького письменника Еміля Золя, який у своїх романах зображував усю жорсткість людського існування та важкі соціальні будні пересічних працівників. В українській літературі натуралізм з'явився майже у той самий час завдяки творчості Івана Франка, який був обізнаний з літературними течіями свого часу, уважно слідкував за творчістю Е. Золя. В українському літературознавстві тривалий час побувала думка, яка виникла з політичних причин ще в часи Радянського союзу, що в українській літературі натуралізму не було взагалі. Українські дослідники дотримувалися цього погляду аж до отримання незалежності Україною. Нашим завданням нині є проведення літературного аналізу художніх творів окремих українських письменників кінця XIX ст., зокрема Михайла Могілянського, для визначення точних меж існування стилю натуралізм в українській літературі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Натуралізм та його літературні основи був предметом вивчення таких українських науковців, як В. Поважна (Поважна, 1973), Д. Наливайко (Наливайко, 1996). У порівняльних аспектах розвитку натуралізму в Україні, Німеччині та США дослідження здійснювали науковці Н. Венгринович (Венгринович, 2017), Н. Косило (Косило, 2004), М. Кебало (Кебало, 2016). Вони ж провели і побіжний аналіз творів Івана Франка, визначаючи його єдиним представником цього літературного стилю в Україні. Натуралізм у творах І. Франка був також об'єктом наукової уваги Т. Гундорової (Гундорова, 2006), Р. Голода (Голод, 2012), М. Ткачука (Ткачук, 2003) та автора цієї статті (Колесник, 2020).

При дослідженні натуралізму ми з'ясували, що творчість ще багатьох українських письменників кінця XIX століття є недостатньо проаналізованою. І лише літературний аналіз творів дозволить з'ясувати належність того чи іншого письменника до натуралістичного напрямку.

Мета статті – здійснити літературний аналіз творів Михайла Могіляньського “Стріл”, “З темних джерел життя”, “Згуба” з метою вияву ознак стилю натуралізм.

Виклад основного матеріалу дослідження. Первинно до використання натуралізму звернувся французький письменник Е. Золя, який згодом розробив теоретичні основи цього стилю і виклав їх в “Експериментальному романі”. У таких творах, як “Черевко Парижа” (1873), “Пастка” (1877), “Жерміналь” (1885) він зобразив нищівну і майже безоплатну працю звичайних робітників, які мали якість існувати і годуватись, та протилежну ситуацію в житті володарів підприємств, які створювали людям такі умови, що й викликало найбільше обурення працівників.

До українських письменників, які дотримувалися стилю натуралізм, можна зарахувати Михайла Могіляньського (1873 – 1942). Він походить з м. Чернігів, здобував освіту в Чернігівській класичній гімназії, згодом навчався на юридичному факультеті Петербурзького університету. У 1904-1917 рр. письменник працював у Городнянському земстві Чернігівської губернії, а у 1920-х роках – керував комісією зі складання Біографічного словника діячів України при Українській Академії наук. В середині 1930-х років М. Могіляньський виїхав з Києва, залишивши науково-літературну діяльність, але залишився без засобів до існування і без пенсії. У 1937 році вже немолодий і хворий письменник приїхав до доньки Ірини у місто Дніпропетровськ, де прожив до початку війни. Восени 1941 р. він разом з донькою був евакуйований до с. Велика Мурта Красноярського краю (Ляшко, 2010: 173), але у березні 1942 р. письменник помер.

М. Могіляньський відомий як новеліст, публіцист, літературний критик, літературознавець, перекладач. Ряд оповідань письменник опублікував у 1910-х роках у таких журналах, як Літературно-науковий вісник та “Українська хата”, газеті “Рада”. У 1916 р. письменник видав збірку “Оповідання”, присвячену пам’яті М. Коцюбинського, з яким він підтримував дружні взаємини, а також здійснив переклад його творів російською мовою.

Для новелістики М. Могіляньського властиві поглиблений психологічний аналіз, увага до нових художніх форм, таких, як потік свідомості, невласне-пряма мова, художня деталь, циклізація думок і фраз (Могіляньський, 1989: 657). У збірці новел “Українська новелістика кінця XIX – початку XX століття” знайомимося зі зразками новелістичних творів письменника, які об’єднані спільною рисою – важким і безнадійним закінченням життя персонажа, а частіше – трагічним фіналом і смертю героя, що було характерним саме для натуралізму. Окрім того, в аналізованих оповіданнях ми бачимо велику увагу письменника до особистих рис зображуваної людини, вплив психологічного стану персонажа на навколишнє середовище, а згодом і рефлексією цього впливу на власне носія. До того ж у новелах фіксуємо увагу розповідача до інтимного компоненту в житті людини, зокрема чоловіче бажання жіночого тіла, що також зображується з натуралістичним акцентом.

Новела “Стріл” (1912 р.) зображує епізод з життя молодого чоловіка, який покохав заміжню жінку і випадково, ненавмисно застрелив її чоловіка. Починається новела з опису прибуття героя на станцію, яка знаходилася за п’ять верств від його кінцевої мети. Ці п’ять верств він йшов пішки, натуралістично міркуючи про жінку своєї мрії, про її зовнішній фізичний стан, про її соковиті вуста, про своє несамовите бажання її тіла. А також розмірковував про те, що він або вирішить ситуацію з її чоловіком, або вб’є її і себе. Проте згадує він і її слова, що його коханкою вона ніколи не буде та що через труп чоловіка переступити не зможе. Її чоловік зображений як вульгарна особа, яка ревниво кохає її. Вона вийшла за нього заміж без кохання, з якоїсь нервової примхи чи випадкового капризу, а потім змушена була терпіти важке життя з ним, нікому не даючи помітити чого воно коштувало, аби не викликати жалощів у людей до себе як нещасної жінки. Її чоловік мав службу, у зв’язку з якою дев’ять місяців на рік він виїжджав з дому, а вона жила самотньо в будиночку неподалік глухої станції на залізниці. У моменти спільного сімейного побуту в цієї пари виявлялись “скажені сцени” наполовину із несамовитими ревностями її чоловіка. Вона не могла терпіти ревностей, але не наважувалась зробити їх ще більшими з переконання, що її зрада вб’є її чоловіка, а вона не хотіла його смерті, аби не бути винною в цьому. А з героєм оповідання вона вступила в тривалі відносини, провокуючи його відмовитись від кохання і визнати лише гру з нею, на що він погодився, нездатний опиратися її шаленству. Отож, новела натуралістично відтворює щільні особисті стосунки героїв.

Наступного дня герої отримав лист від коханої, в якому вона повідомляла про несподіваний приїзд її чоловіка на тиждень, але начебто обставини змінилися і він мав поїхати вже наступного дня. У зв’язку з цим герої вирішив поїхати до своєї коханої. Але коли приїхав – несподівано почув голос її чоловіка в кімнаті. Під час обіду герої випив декілька чарок горілки аби заспокоїти свої нерви, її чоловік теж випив, але для заспокоєння ревностей. Після обіду герої пили каву з лікером на ганку будинку, молодий чоловік бавився з іграшковим пістолетом, стріляючи маленькою кулькою у приклешений до стіни шматочок паперу. Але скоро йому це наскучило, захотілося стріляти в живу мішень. На дворі бігали курки. На запитання про дозвіл вистрелити в курку – він отримав категоричне заперечення, але все ж – одну курку застрелив, чим викликав обурення господині. Це призвело героя до філософських роздумів над питанням життя і смерті і до подальшої гри з пістолетом. Чоловік його коханої намагався спинити його дії, підійшов до нього, намагаючись забрати пістолет, але почув заперечення, що він не може відняти в нього право на самогубство та отримав неочікуваний “стріл”, постріл (Могіляньський, 1989: 444). Куля потрапила в серце чоловіка, в результаті чого він одразу ж і помер.

Цей постріл було визнано випадковою необережністю. Перед своїм сумлінням та перед Богом герої не зміг визнати чи та куля була випадковістю, чи її спрямувало його бажання. І кохання до цієї жінки провокувало його до висновків про існування поруч таких почуттів, як ненависть і кохання. Отже, у новелі “Стріл” ми ознайомилися з щирими та водночас болісними стосунками героїв, з трагедією нерозділеного кохання та його важкими наслідками.

У новелі “З темних джерел життя” спостерігаємо натуралізм у змалюванні психологічно напруженого епізоду з життя адвоката Аргуліна та його загадкову смерть.

Представлено ретроспективу життя героя: Аргулін отримав посаду присяжного повіреного два роки тому, його призвище не сходило з рядків газет, навіть при звичайних справах детально згадувалося його ім’я. А нині він вже набув слави і популярності, звідси і думки Аргуліна про власне майбутнє, про те, як газети будуть цитувати його фрази, які він скаже на захисті. Починається новела з прибуття Аргуліна потягом на станцію (назва станції не згадується), нарратор наводить

зовнішній опис героя – “молодий, гарний з лиця чоловік літ, мабуть, під тридцять” та характеризує його внутрішній стан: “Од усієї його фігури вяло почуттям здоров’я, бадьорості, енергії, молодої сили” (Могилянський, 1989: 445). Сталевий погляд Аргуліна, його спокійні сірі очі також говорили про внутрішню силу цього чоловіка, його сміливість і міцність, але водночас свідчили й про упертість та внутрішню байдужість.

Наразі Аргулін їхав обороняти винного в процесі, який дуже цікавив суспільство (процес також не названий). Аргулін чітко уявляв собі завтрашній день і те, які доречні слова він скаже, як сотні слухачів, зачавши дихання, будуть слухати його, а потім газети надрукують його промову і всі будуть із захопленням її читати. Але щойно він уявив всю цю ситуацію, яка мала б бути завтра, як все, що мало б відбутись, втратило свої барви і приналежність, а серце сповнилось механічністю годинникової стрілки. Така контрастна ситуація відносно попереднього мрійливого стану змусила Аргуліна страждати. У ретроспективі спогадів героя постає ситуація з його минулого, яка теж у свій час викликала у нього болісні страждання, зокрема хвороба його коханої, якій лікарі висували непевні прогнози щодо життя і смерті. На щастя, дівчина одужала, але вони розійшлися. На зміну настрою впевненості у завтрашньому дні на Аргуліна насувається контрастний настрій повної безнадії. У цьому важкому душевному стані Аргулін їхав в купе наступного потяга. Видаючи слабкий стогін, Аргулін мучився в дорозі, чим звернув на себе увагу кондуктора, який зазирнув до нього, вирішивши перевірити чи не потребує він чогось. Аргулін подивився на кондуктора “божевільним поглядом” (Могилянський, 1989: 447) і навіть не зрозумів, що той хотів від нього. А за пів години, коли кондуктор знов зайшов до купе Аргуліна, то знайшов його з простреленою головою. І в тих газетах, де Аргулін уявляв, що з’являться нотатки про його виступ, з’явилися відомості про його загадкову та несподівану смерть. Отож, в цій новелі ми побачили увагу розповідача до психологічного стану героя та подальші наслідки його стану.

У новелі “Згуба” зображено фрагмент з життя молоді жінки, яка вдалася до фатального шляху в житті – торгівлі своїм тілом і коханням. На цей шлях вона стала в молодості через постійну потребу в грошах. Водночас вона здобувала освіту – закінчила гімназію та тривалий час навчалася на курсах, які б також легко закінчила, якби не відсутність грошей. До перспективи працювати вчителем у школі вона також ставилася негативно, сприймаючи її як єдино правильний шлях для будь-якої дівчини, а тому шукала інші стежки у своєму житті. “Для себе жити хочу”, – така була її настанова самій собі. Захопившись мріями і насолодою від власного життя, залишаючись вільною людиною, яка була проти шлюбних зв’язків, що накладали на людину важкі обов’язки – вона не помітила, як опинилась на шляху проституції.

З героїнею трапився прикрий випадок під впливом її життя як проститутки: вона вступила у статеві зносини з хлопцем-гімназистом, молодшим за неї, що відбулось під впливом різних почуттів, таких як материнська ніжність та глибока жалість до молоді людини. Саме в цьому фрагменті бачимо натуралістичні елементи, такі як контрастні сцени романтичного настрою дівчини і грубості гімназиста, а також детальне зображення невдалих особистих стосунків: “Коли ж я подала йому найкращу розкішну троянду, він злісно поглянув на мене, кинув її геть од себе, кинувся до стіни, потушив електричне світло і грубо крикнув до мене: – Роздягайся!”. І сам гімназист почувався ніяково, в результаті чого вдавався до грубих форм поведінки: “Не роздягався, а хапаючись, зривав з себе одіж” (Могилянський, 1989: 450). У результаті гімназиста охопила емоційна реакція, “. . . його нерви не витримали і важкі ридання потрясли всю його істоту, невинні слези потекли ріками. . .” (Могилянський, 1989: 450). На завершення читач стає свідком ще однієї контрастної сцени: дівчина з ніжними почуттями та лагідними пестощами поцілувала хлопця, а гімназист з ненавистю вдарив дівчину долонею в обличчя та назвав її проституткою. Ця ситуація змусила героїню замислитись над сенсом свого життя і зробити висновок, що її життя вже закінчилося, хоча такий висновок створює в новелі перспективу подальшої можливості його зміни, але не описану автором.

Висновки. Отож, в новелах М. Могилянського ми ознайомилися з натуралізмом у зображенні особистого життя героїв оповідань. Письменник використав наступні прийоми натуралізму:

– відображення людини під впливом її фізіологічної природи у сукупності із середовищем її життя. Герої розглянутих оповідань підпадають під вплив емоції кохання, а в результаті повинні долати ситуації, які виникли в утвореному середовищі.

– песимізм і безвихідність життєвої ситуації, в результаті чого трапляється подія, які призводить до смерті когось з героїв або до її планування.

– документальне відтворення подій, фактографізм зображення з дотриманням об’єктивності;

– змалювання неприємних картин життя людини, психічних проблем персонажів. Згадаємо новелу “З темних джерел життя” та її головного героя Аргуліна, який незрозуміло чого застрелився в потягу, чи неадекватну поведінку герої (і жінки, і гімназиста) в новелі “Згуба”.

В цілому у творах письменника відбувається перенесення всіх явищ з життя людини у художній простір, їхнє чітке й об’єктивне відтворення, проте без проникнення у сутність цих явищ та без пояснення причин подій, що було властиво натуралізму. Тому ми можемо зарахувати М. Могилянського до письменників, які використовували стиль натуралізм для створення картин реальної дійсності.

Література:

1. Венгрінович Н. Р. Зооморфна образність у натуралістичній прозі Івана Франка та Френка Норріса. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Філологія*, 2017. Одеса. № 27. Том 1. С. 112–115.
2. Голод Р. Натуралізм. *Дивослово*. Київ, 2012. № 4. С. 50–56.
3. Гундорова Т. Франко не Каменяр. Франко і Каменяр. К.: Критика, 2006. 352 с.
4. Кебало М. Художній світ творів німецького та українського натуралізму. *Наукові записки ТНПУ. Серія: Літературознавство*. 2016. № 44. С. 128–137.
5. Колесник А. Єврейська тематика в художній прозі Івана Франка: реалістичні та натуралістичні аспекти: монографія. Siedlce: IKRiBL, 2022. 212 с.;
6. Косило Н. В. Типологічні особливості українського та англійського натуралізму в порівняльному аспекті. *ВІСНИК Житомирського державного університету імені Івана Франка*. Житомир, 2004, с. 135–138.
7. Ляшко С. Керівничий постійної комісії для складання біографічного словника діячів України М. М. Могилянський: досвід проєктографічного дослідження. *Українська біографістика: зб. наук. праць*. Київ, 2010, Вип.6. С. 136–179.

8. Могилянський М. Стріл. З темних джерел життя. Згуба. *Українська новелістика кінця XIX – початку XX століття: Оповідання. Новели. Фрагментарні форми (ескізи, етюди, нариси, образки, поезії в прозі)*. Упоряд. і прим. Є. К. Нахлік. Київ: Наук. думка, 1989. С. 441–451.
9. Могилянський М. Примітки. *Українська новелістика кінця XIX – початку XX століття: Оповідання. Новели. Фрагментарні форми (ескізи, етюди, нариси, образки, поезії в прозі)*. Упоряд. і прим. Є. К. Нахлік. Київ: Наук. думка, 1989. С. 457.
10. Наливайко Д. Проблема натуралізму в українській літературі. *Літературознавство: Матеріали III конгресу Міжнародної асоціації україністів*. Київ, 1996. С. 118–130.
11. Поважна В. Розвиток української літературної критики у 80 – 90-х роках XX ст. (До проблеми критеріїв і методу). Київ, 1973. 268 с.
12. Ткачук М. П. Жанрова структура прози Івана Франка (бориславський цикл та романи з життя інтелігенції). Тернопіль, 2003. 384 с.
13. Франко І. Еміль Золя і його твори. *Франко І. Зібрання творів у 50-ти томах*. Київ, 1978 р. Том 26. С. 96-101.

References:

1. Venhrynovych N. R. Zoomorfna obraznist u naturalistychnii prozi Ivana Franka ta Frenka Norrisa (Zoomorphic imagery in the naturalistic prose of Ivan Franko and Frank Norris). *Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu (Scientific Bulletin of the International Humanitarian University)*. Serii: Filolohiia, 2017. Odesa. № 27. Tom 1. S. 112–115. [in Ukrainian]
2. Holod R. Naturalizm. (Naturalism) Dyvoslovo. (Miraculous). Kyiv, 2012. № 4. S. 50–56. [in Ukrainian]
3. Hundorova T. Franko ne Kameniar. Franko i Kameniar (Franco is not a Kamenyar. Franko and Kamenyar). K.: Krytyka, 2006. 352 s. [in Ukrainian]
4. Kebalo M. Khudozhnii svit tvoriv nimetskoho ta ukrainskoho naturalizmu (The artistic world of the works of German and Ukrainian naturalism). *Naukovi zapysky TNPU. Serii: Literaturознавство (Scientific Notes of the Ternopil National Pedagogical University. Series: Literary studies)*. 2016. № 44. S. 128–137. [in Ukrainian]
5. Kolesnyk A. Yevreiska tematyka v khudozhnii prozi Ivana Franka: realistychni ta naturalistychni aspekty: monohrafia (Jewish themes in the prose works of Ivan Franko: realistic and naturalistic aspects). Siedlce: IKRiBL, 2022. 212 s. [in Ukrainian]
6. Kosylo N. Typolohichni osoblyvosti ukrainskoho ta anhliiskoho naturalizmu v porivnialnomu aspekti (Typological features of Ukrainian and English naturalism in the comparative aspect). *VISNYK Zhytomyrskoho derzhavnoho universytetu imeni Ivana Franka (Bulletin of Zhytomyr Ivan Franko State University)*. Zhytomyr, 2004, s. 135–138. [in Ukrainian]
7. Liashko S. Kerivnychy postiinoi komisii dlia skladannia biohrafichnoho slovnyka diiachiv Ukrainy M. M. Mohylianskyi: dosvid prosopohrafichnoho doslidzhennia (Head of the standing commission for compiling a biographical dictionary of figures of Ukraine M. M. Mohylianskyi: experience of prosopographic research.). *Ukrainska biohrafistyka: zb. nauk. prats (Ukrainian biography: collection of scientific works)*. Kyiv, 2010, Vyp.6. S. 136-179. [in Ukrainian]
8. Mohylianskyi M. Stril. Z temnykh dzherel zhyttia. Zhuba (Shot. From the dark sources of life. Death). *Ukrainska novelistyka kintsia XIX – pochatku XX stolittia: Opovidannia. Novely. Frahmentarni formy (eskizy, etiudy, narisy, obrazky, poezii v prozi) (Ukrainian short stories of the late 19th and early 20th centuries: Stories. Novels Fragmentary forms (sketches, essays, images, prose poetry)*. Uporiad. i prym. Ye. K. Nakhlik. Kyiv: Nauk. dumka, 1989. S. 441–451. [in Ukrainian]
9. Mohylianskyi M. Prymitky (Notes). *Ukrainska novelistyka kintsia XIX – pochatku XX stolittia: Opovidannia. Novely. Frahmentarni formy (eskizy, etiudy, narisy, obrazky, poezii v prozi) (Ukrainian short stories of the late 19th and early 20th centuries: Stories. Novels Fragmentary forms (sketches, essays, images, prose poetry)*. Uporiad. i prym. Ye. K. Nakhlik. Kyiv: Nauk. dumka, 1989. S. 457. [in Ukrainian]
10. Nalyvaiko D. Problema naturalizmu v ukrainskii literaturi (The problem of naturalism in Ukrainian literature). *Literaturознавство: Materialy III konhresu Mizhnarodnoi asotsiatsii ukrainiv (Literary studies: Materials of the 3rd Congress of the International Association of Ukrainianists)*. Kyiv, 1996. S. 118–130. [in Ukrainian]
11. Povazhna V. Rozvytok ukrainskoi literaturnoi krytyky u 80 – 90-kh rokakh XIX st. (Do problemy kryteriiv i metodu) (The development of Ukrainian literary criticism in the 80-90s of the twentieth century. (To the problem of criteria and method)). Kyiv, 1973. 268 s. [in Ukrainian]
12. Tkachuk M. P. Zhanrova struktura prozy Ivana Franka (boryslavskiy tsykl ta romany z zhyttia intelihentsii) (Genre structure of Ivan Franko's prose (Borislavsky cycle and novels about the life of the intelligentsia). Ternopil, 2003. 384 s. [in Ukrainian]
13. Franko I. Emil Zolia i yoho tvory (Emile Zola and his works). *Franko I. Zibrannia tvoriv u 50-ty tomakh (Collection of works in 50 volumes)*. Kyiv, 1978 r. Tom 26. S. 96-101. [in Ukrainian]